

ÂŞIK SÜMMANÎ ve ERZURUM ÂŞIKLIK GELENEĞİ

Prof. Dr. Metin ÖZARSLAN

Asıl adı Hüseyin olan Âşık Sümmanî, 1862 yılında Erzurum'un Narman ilçesine bağlı Samikale köyünde doğmuştur. Rüyasında gördüğü Gülperi adındaki hayalî sevgiliyi aramak için elinde sazla Kafkasya, İran, Kırım ve Afganistan'ı dolaştığı rivâyet edilen Âşık Sümmanî devrinin ünlü âşıklarıyla atışmalar yapmıştır (Yağmurdereli 1939, Kardeş 1963). Ustası Erbabî'dir. Sümmanî, zamanının en tanınmış ve kudretli âşıklarındandır. Şöhreti günümüze kadar ulaşan âşığın tesiri devam etmektedir. Âşık Sümmanî, Âşık Şenlik ile birlikte, Doğu Anadolu bölgesi âşıklık geleneği içinde çağdaşlarını ve kendinden sonra gelen bütün âşıklar üstünde tesir bırakan iki âşıktır. Bu iki âşığın gerek söz gerek müzik olarak Doğu Anadolu bölgesi içinde [Erzurum, Kars, Ağrı, Van, Erzincan, Bayburt] ortaya koyduğu eserler günümüz âşıklarınca yaşatılmaktadır. Bâdeli âşıklardan olan (Günay 1986) Âşık Sümmanî aynı zamanda tarikat ehli bir âşık olup Rufaî şeyhi Sanamerli Ahmet Baba'ya intisap etmiştir (Aras 1997). Şiirlerinin edebî değeri yüksektir. 1915 tarihinde ölen Âşık Sümmanî, her yıl ölüm yıldönümünde, Samikale'de bulunan mezarı başında anılmaktadır (Aslan 1972). Hakkında birçok araştırma yapılmıştır (Kardeş 1982). Oğulları Şevki [Mahtumî] ve Fahri Çavuş kendinden sonra hikâyeci olarak geleneği sürdürmüşlerdir. Torunlarından merhum Nusret Yazıcı [Torunî] ve Hüseyin Yazıcı [Sümmanîoğlu] geleneği günümüzde sürdüren âşıklardandır.

Âşık Sümmanî, geleneği kendi etrafında yönlendirebilecek seviyede güçlü ve kendisinden sonra etkisini devam ettiren şöhretli bir âşıktır. Âşık Erbabî'nin yaşlılık döneminde âşıklığa başlayan Sümmanî' bugünkü şekliyle, düzenli mânâda bir icra töresine XIX. yüzyılda kavuşan Erzurum âşıklık geleneği için başlangıç sayılabilecek en güçlü âşıktır (Yağmurdereli 1939). Erzurum âşıklık geleneğinde, icra töresi ile ilgili şimdilik bilinen en eski karşılaşma örneği Erbabî-Sümmanî karşılaşmasıdır (Yağmurdereli 1939: 35-36). İşte mezkûr karşılaşmaya dayalı olarak, Erzurum'da âşıklık geleneğinin icra töresi bakımından belirginleşip, kurumlaşarak tekâmül noktasına ulaşması XIX. yüzyıl olarak kabul edilebilir⁽¹⁾.

Erzurum'da Âşık Sümmanî Kars'ta Âşık Şenlik⁽²⁾ yaşadıkları dönemdeki sosyal münasebetler dolayısıyla karşılaşmışlar ve birbirlerinden etkilenmişlerdir⁽³⁾. Bu iki güçlü âşık arasındaki münasebet Kars ve Erzurum'da halk arasında canlı bir şekilde, neredeyse menkıbe seviyesinde anlatılmaktadır. Halk rivayetlerine göre aralarında geçen karşılaşmadan sonra yenişememişler ve Âşık Şenlik'in annesi tarafından kardeş ilan edilmişlerdir (Aslan 1975). Bu hadise dolayısıyla birinin geçtiği yerde diğerrinin de mutlak suretle anıldığı her iki âşık, gerek Erzurum'da ve gerekse Kars'ta hem âşıklar, hem de halk arasında üstad [usta/baba] kabul edilmektedirler. "XIX. yüzyıl sonlarında Doğu Anadolu'nun iki çağdaş âşığı Şenlik ile Sümmanî, âşıklık geleneğinin okulu işlevini görmüşlerdir. Çıldır'da Şenlik, Narman'da Sümmanî. Bunların etrafından toplanmış genç âşıklar, yıllarca bu iki ustanın çıraklığını yapmış ve onların tekniği ile yoğrulmuş olarak yetişmişlerdir. Nalbant İshak Kemalî, Bardızlı Nihanî, Ovacıklı Ummanî ve Yaşar Reyhanî gibi Erzurumlu âşıklarla, Çoruh boyu âşıklarında Sümmanî'nin kuvvetli etkisi görülür. Diğer yandan Âşık Şenlik son dönemlerde Doğu Anadolu'da büyük âşıklar yetiştiren geleneğin gerçek hocası veya onların tanımıyla pîridir" (Aslan 1992: 20).

Bugün Erzurum ve Kars çevresinde devam etmekte olan Doğu Anadolu bölgesi âşıklık geleneği icra töresi bakımından bu iki usta âşığın icralarına göre gelişme göstermiştir. Âşık Sümmanî ve Âşık Şenlik karşılaşmalarından sonra âşık fasıllarının daha sistemli bir hâle gelmiştir (Özder 1965; Kartarı 1977). Âşık fasıllarının icra ve seyrinde Âşık Sümmanî ve Âşık Şenlik'in karşılaşmalarının etkileri hissedilmektedir (Özarслан 1997). Bu durum iki zirve şahsiyeti Doğu Anadolu âşıklık geleneğinde başköşeye oturmuştur. Konu ile ilgili araştırmalarda tespit edilen bilgiler ışığında iki âşığın karşılaştıklarında deyişmelerini aşağıdaki "dîvân" ile başlattıkları ve birbirlerini sınıadıkları bilinmektedir:

Şenlik *Derdim ondur dokuzunu demezem ağyare men
Sekizinde bir arzum var yediden avare men
Beş benim kisb ü kârımdır dörde kaldım temenna
İkiye muhabbetim var yalvarıram bire men*

Sümmanî *Elestü bezminde geldim Hak ile ikrara ben
Hamdolsun, hamd ü senalar düşmedim inkâra ben
Âdemi âdem eyleyen ârifin irfan imiş
Ya niçün can feda kılmam öyle bir Hünkâra ben*

Şenlik *Otuz iki derdim vardır kırk sekiz dava ile
Üç yüz altmışaltı burca on iki sahra ile
Çardır mezhep çardır kitap çar gönül sevda ile
Okudum ezber eyledim çıkmadım kenare men*

Sümmanî *Otuz iki farzı beyan kırk sekiz cumayile
Üç yüz altmışaltı gündür tam on iki ay ile
Okudum ezber eyledim ilm ile imla ile
Tasdik ve ikrar eyledim düşmedim inkâra ben*

Şenlik *Elli dört farzın içinde demim var devranım var
Yetmiş bin mahub içinde bir şah-ı hubanım var
Altı bin altı yüz altmışaltı dert-dermanım var
Şenlik'em ta haşre kadar yâr oldum o yâre men*

Sümmanî *Elli dört farzı beyan eyledim âyet be âyet
Yetmiş bin mahub içinde Habib-i Nur-ı Ahmet
Altı bin altı yüz altmışaltı ayet beyyinat
Sümmanîyem gulam oldum böyle haznedâra ben (Özbek 1969; Özder 1965; Kartarı 1977)*

Bu dîvân günümüzde de Doğu Anadolu bölgesi âşıkları tarafından sık sık söylenmektedir. Yöre âşıkları, fasılları yine bir dîvân la açmakta; Âşık Şenlik ve Âşık Sümmanî'ye ait deyişme karşılaşma örneklerini ve kendi müstakil şiirlerini, her iki âşığa has tavır ve eda ile terennüm etmektedirler. Özellikle günümüz âşıkları arasında usta malı olarak bu iki büyük âşığa ait verimleri bilmeyen âşık yok gibidir. Erzurum ve Kars yöresi âşıklarının icralarına ezgi açısından bakıldığında da Kars yöresi âşıklarının Âşık Şenlik, Erzurum yöresi âşıklarının da Âşık Sümmanî tavrı ve edasıyla çalıp çağırma kaygısı görülmekte ise de, bu durum çok kesin sınırlarıyla belirginleşmemiştir. Birbirlerinden, ayakta dolaşarak veya oturarak çalıp söylemenin ve icralarında kullandıkları kimi âşık havalarının dışında çok belirgin farkları olmayan iki şehir âşıklarının aynı gelenek dâiresi içinde bulduklarını söylemek mümkündür. Kendilerini biraz da şahsî tercihler ve rekabetten dolayı birbirlerinden üstün gören yöre âşıklarının icralarında Erzurum'da Âşık Şenlik tavrı, Kars'ta Âşık Sümmanî tavrıyla karşılaşabiliriz. Hatta Âşık Şenlik'in Erzurum üzerindeki etkisinin, Sümmanî'nin Kars üzerindeki etkisinden daha ağır bastığını söylemek mümkündür.

Günümüzde gerek Erzurum'da, gerek Kars'ta ve gerekse bu yöreler dışında Doğu Anadolu âşıkları, her hangi bir sebeple icra etkileri âşık fasıllarında "usta malı dîvân" olarak yukarıda verilen Âşık Şenlik-Âşık Sümmanî karşılaşması dîvânı, diyalog şekliinden ayırarak da söylemektedirler⁽⁴⁾. Âşık Şenlik ve Âşık Sümmanî'nin karşılıklı olarak söyleştikleri bu dîvânın, günümüz âşıkları arasında bölünmüş bir şekilde çalınıp söylendiği, alan araştırmalarında tesbit edilmiştir (Özarslan 2001). Ankara Gençlik Parkı Âşıklar Kahvehânesi'nde Kasım 1996 yılında yapılan programlardan birinde bu karşılıklı dîvândan Âşık Şenlik'e ait olan kısmın "Şenlik Dîvânı" adı altında Âşık Şeref Taşlıova tarafından aşağıdaki şekilde okunmuştur:

*Derdim ondur dokuzunu demezem ağyare men
Sekizinde bir arzum var yediden avare men
Beş benim kisb ü kârımdır dörde kıldım temenna
İkiye muhabbetim var yalvarıram bire men*

*Otuz iki derdim vardır kırk sekiz dava ile
Üç yüz altmışaltı burca on iki sahra ile
Çardır mezhep çardır kitap çar gönül sevda ile
Okudum ezber eyledim çıkmadım kenare men*

*Elli dört farzın içinde demim var devranım var
Yetmiş bin mahub içinde bir şah-ı hubanım var
Altı bin altı yüz altmışaltı dert-dermanım var
Şenlik'em ta haşre kadar yâr oldum o yâre men*

Buna karşılık Erzurum'daki alan araştırmalarının birinde, bu deyişme/ dîvânın Sümmanî'ye ait olan kısmının 1996 yılı Şubat ayında Âşık İsrâfil Daştan tarafından "Sümmanî Dîvânı" olarak aşağıdaki şekilde okunduğu da tesbit edilmiştir:

*Elestü bezminde geldim Hakk ile ikrara ben
Hamdolsun, hamd ü senalar düşmedim inkâra ben
Âdemi âdem eyleyen ârifin irfan imiş
Ya niçün can feda kılmam öyle bir Hünkâra ben*

*Otuz iki farzı beyan kırk sekiz cuma ile
Üç yüz altmışaltı gündür tam on iki ay ile
Okudum ezber eyledim ilm ile imla ile
Tasdik ve ikrar eyledim düşmedim inkâra ben*

*Elli dört farzı beyan eyledim âyet be âyet
Yetmiş bin mahub içinde Habib-i Nur-ı Ahmet
Altı bin altı yüz altmışaltı âyet beyinat
Sümmanî'yem gulam oldum böyle haznedâra ben*

Yukarıda, ayırıştırarak söylendiğini tesbit edilen dîvân, günümüz âşıkları tarafından eski şekliyle karşılıklı olarak da okunmaktadır (Özarlan 2001). Geçmişte ve günümüzde Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi [Erzurum-Kars ve çevre iller] âşıklık geleneği icra töresi bakımından örtüşmektedir. Başka bir ifade ile Erzurum âşıklık geleneği Kars âşıklık geleneği ile –kullanılan bazı âşık havalarına ilişkin küçük farklılıklar dışında– aynı özelliكتedir. Bu benzerlikte hiç şüphesiz Kars'ta üstad kabul edilen Âşık Şenlik'in tesirine benzer bir tesiri Erzurum'da ortaya koyan Âşık Sümmanî'in payı vardır. Sözümüzü Âşık Sümmanî'nin bir şiiri ile bağlayalım.

*Ya ben derdim kime şekva edeyim
Hicran benim, firkat benim, verem ben
Hangi bir tabibi sual edeyim
Mecruh benim, Lokman'ı ben, saran ben.*

*Bu dert bende olur mu ki hiç nihan
Kişi kemâline bu mudur nişan
Soldu güller bozulalı gülistan
Bahçesi ben, bahçıvan ben, deren ben.*

*Vefalılar acır sandım ben anı
Çıktım yola arda koydum vatani
Kime sual edem ben o cânânı
Gelici ben, gidici ben, varan ben*

*Ehvalime nice çekeyim aman
Harap oldum anı gördüğüm zaman
Bakmadı ahuma ol şeh-i hûban
Aldanan ben, sızlanan ben, yeren ben.*

*Ben gözümü senden etmem hiç beri
Söyle güzel nasıl dönem ben geri
Ne idem de unutam o gözleri
Ülfet eden, nefret eden, gören ben.*

*Sümmanî der vardım cânân eline
Rahm etmedi gözlerimin seline
Her varımı, her yoğumu elime
Teslim edip, teslim olup, veren ben (Kardeş 1963).*

DİPNOTLAR

¹ Erzurum çevresi âşıklık geleneğinin icra töresi Azerbaycan âşıklık geleneği ile benzerlik arz etmekte olup, teşekkülleri nokta-i nazarından Azerbaycan ve Türkiye âşıklık geleneğinin ayrı düşünülmemesi icap eder (Oğuz 1995). Günümüzde Doğu Anadolu bölgesinde olduğu gibi, Azerbaycan'da da canlı biçimde yaşayan bu geleneğin Azerbaycan sahasındaki bilinen ilk temsilcisi Kurbanî'dir. Tufarganlı Abbas, Hasta Gasım, Âşık Valeh ve Dellek Murat gibi diğer gelenek temsilcileri günümüz icrasında kullanılan "sicilleme" ve "tecnis" gibi gelenek verimlerini meydana getirmişlerdir (Ahundov vd.1983). XVI.-XIX. yüzyıllar arasında bu âşıkların çoğunluğu âşık tarzı şiirin muhtelif şekillerinde (Yıldırım 1984) yüzlerle ifade edilen verimleri yanında halk hikâyelerinin musannifleri olarak da temayüz etmişlerdir.

² Doğu Anadolu âşıklık geleneği içinde mühim bir yere sahip olan Çıldırlı Âşık Şenlik "âşıklık kültürünü Azerbaycan'dan almış"tır. Azerbaycanlı Hasta Hasan'dan onun çırağı Âşık Nuri vasıtasıyla etkilenmiş ve yine Azerbaycan'ın güçlü âşıklarından Âşık Elesger'e tesir etmiştir (Aslan 1975: XII, 16).

³ Âşık Şenlik ve Âşık Sümmanî karşılaşmaları hakkında ayrıca bkz. (Düzgün 2000).

⁴ Âşık Şenlik ve Âşık Sümmanî hakkında yazılan kitaplarda da iki âşığın karşılıklı olarak söyledikleri bu dîvân ayrıştırılmış olarak verilmektedir. Bu sebeple âşıklar arasındaki bu uygulama âşıkların yazılı kaynaklardan faydalandıklarını gösteren delillerden biri sayılabilir.

KAYNAKLAR

AHUNDOV, Ehliman, Tahmasıp Ferzeliyev, İsrafil Abbasov, 1983, Azerbaycan Aşıqları ve Şâirleri I, Bakü: Azerbaycan İlimler Akademisi Neşriyatı.

ARAS, M. Sıtkı, 1997, Erzurum'un Manevî Mimarları, İstanbul, Dergâh Yayınları, Erzurum Kitaplığı: 2.

ASLAN Ensar, 1992, Çıldırlı Âşık Şenlik, Hayatı, Şiirleri, Karşılaşmaları, Hikâyeleri, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları

ASLAN, Ensar, 1972, "Narman'da Sümmanî'yi Anma Töreni", Türk Folklor Araştırmaları, 14, 276: 6363.

ASLAN, Ensar, 1975, Çıldırlı Âşık Şenlik: Hayatı Şiirleri ve Hikâyeleri, Ankara: Sevinç Matbaası.

DÜZGÜN, Dilaver, 2000, "Âşık Şenlik ve Narmanlı Sümmanî'nin Karşılaşmaları", Millî Folklor, Kış/Winter/Hiver, 48: 24-26.

GÜNAY, Umay, 1986, Âşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüya Motifi, Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu AKM Yayını-Sayı 16.

KARDEŞ, Mehmet, 1963, Meşhur Saz Şâiri Âşık Sümmanî Hayatı ve Şiirleri, İstanbul: Tortum Kalkınma Derneği Yayınları.

KARDEŞ, Mehmet, 1982, Âşık Sümmanî Bibliyografyası, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

KARTARI, Hasan, 1977, Doğu Anadolu'da Âşık Edebiyatının Esasları, Ankara: Demet Matbaacılık.

OĞUZ, M. Öcal, 1995, "Azerbaycan ve Türkiye Sahasında Âşık Edebiyatının XVI. Yüzyılına Dair", İpek Yolu Uluslararası Halk Edebiyatı Sempozyumu Bildirileri, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

ÖZARSLAN, Metin, 1997, "Âşık Şenlik ve Âşık Sümmanî'de Rüya Motifi İlişkisi", Âşık Şenlik Sempozyumu, Kültür Bakanlığı ve Kars Kültür Derneği, 29-31 Mayıs 1991, Ankara.

ÖZARSLAN, Metin, 2001, Erzurum Âşıklık Geleneği, Ankara: Akçağ Yayınları.

ÖZBEK, Orhan, 1969, Âşık Şenlik, Ankara: Ayyıldız Matbaası.

ÖZDER, M. Adil, 1965, Doğu İllerimizde Âşık Karşılaşmaları, Bursa: Emek Basımevi.

YAĞMURDERELİ, Nesip, 1939, Sümmanî Hayatı ve Şiirleri, İstanbul: Ülkü Basımevi.

YILDIRIM, Dursun, 1984, "Azerbaycan Âşık Şâirleri ve Şiirlerinden Örnekler", Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 2, 2 1984'ten Ayrıbasım.